

FATMA ANA ÜZERİNE ANLATILAN EFSANELER

Satı KUMARTAŞLIOĞLU*

ÖZ

Hız. Fatma, Türk kültüründe tarihî kişiliğinden sıyrılarak Fatma Ana adıyla efsanevî bir kişiliğe dönüşmüştür. Onun efsanevî bir kimlik kazanmasında, Türk-İslâm dünyasında sahip olduğu dinî ve kutsî mevki etkili olmuştur. Fatma Ana'nın bu rolü, eski Türk kültüründeki "iye" anlayışı ile bütünleşmiş ve Fatma Ana kültü oluşmuştur. Fatma Ana kültü içerisinde Fatma Ana'ya bağlı pek çok inanış ve uygulama ile bunlara bağlı olarak anlatılan efsaneler mevcuttur. "Kült" temelli araştırmalarda halkbilimcilerin inanış ve uygulamalar ile edebî metinleri bir arada değerlendirmeleri önemlidir. Fatma Ana kültüne bağlı olarak anlatılan efsaneler de bu açıdan örnek arz etmektedir. Bu çalışmada efsanelerde Fatma Ana'nın rolü ele alınmış, ayrıca bu efsanelerin kültürel kodları ve motifleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fatma Ana, kült, efsane, inanış, uygulama.

THE LEGENDS TOLD ABOUT "FATMA ANA"

ABSTRACT

Hazrat Fatima became to a legendary identity with the Fatma Ana name scraped from the date identity in the Turkish culture. Her owned religious and sacred role has been effective in the Turkish-Islam word to her gaining legendary an identity. This role of Fatma Ana integrated with idea of dominant spirit in old Turkish culture and became Fatma Ana cult. There are many beliefs and practices and legens described related to these in the Fatma Ana cult. It is important that folklorist evaluate together beliefs and practices with literary texts in the cult research. It is important that the legends described about Fatma Ana in this respect as well. In this study, evaluated the role of Fatma Ana in the legends, also studied cultural codes and motives of these legends.

Keywords: Fatma Ana, cult, legend, belief, practice.

Giriş

Hız. Fatma'nın Türk-İslâm kültürü içinde çok önemli bir yeri vardır. Hız. Muhammed'in kızı ve Hız. Ali'nin eşi, Hız. Hasan ile Hız. Hüseyin'in anneleri olarak tarihî bir şahsiyet olan Hız. Fatma, zamanla tarihî şahsiyetinden sıyrılarak "Fatma Ana" adıyla efsanevî bir kimliğe bürünmüştür. Hatta Fatma Ana etrafında bir kült oluşmuştur. Bunda birtakım hadis kitaplarında Hız. Fatma'nın Hız. Peygamber'in nesebini devam ettiren kişi olduğu, dünya kadınlarının efendisi olduğu hakkındaki bilgiler önemli rol oynamıştır (Öztürk 2010: 133).

Türk kültüründe "Fadime Ana, Fatma Zehra Ana" gibi söyleyişleri de olan Fatma Ana, "kadınların ev işlerinde manevi yardımcısı, uğur, bereket ve becerikliliği, eş ve komşularla iyi geçinmenin simgesidir" (Üçer, 1981, 113). Yaygın olan inanışa göre Fatma Ana, kadın mesleklerinin pîridir. Özellikle ebelerin pîri olarak bilinir. Bu nedenle ebeler, doğum yapan kadınların sırtını sıvazlayarak "El benim elim değil, Fatma Anamızın eli" derler (Üçer 1975: 149; Tanyu 1982: 487). Çeşitli hastalıkları tedavi eden ocaklı kadınlar da pîrlerinin Fatma Ana olduğu düşüncesi ile hastalara bakarken, "El benim elim değil, Fatma (Fadime) Anamızın eli" derler (Üçer 1975: 149; Tanyu 1982: 484). Bunun yanı sıra kadınlar yoğurt yaparken, turşu kurarken, çiçek veya sebze fidelerken aynı sözü söylerler (Üçer 1975: 149, Tanyu 1982: 483). Bu sözler birtakım başka uygulamalarda da kullanılır. Örneğin ocağa, evde iyi ve tatlı bir geçim olması için şeker atarken aynı sözler söylenir (Tanyu 1982: 484). Yemeği az, misafiri çok olan ve yemek pişirmek için vakit bulamayanlar "Bu benim elim değil, Fadime Anamızın eli" diyerek Fadime Ana'dan yardım isterler (Kalafat 2007: 71). Anadolu'da yaygın olarak

* Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,

külün üstüne basmama inancı vardır. Bu inançta da Fatma Ana'nın rolü mevcuttur. Çünkü Fatma Ana'nın küle ekmek pişirdiği söylenir. Bu yüzden yaşlı kadınlar “*Kül, Fatma Anamızın uğrasıdır*” diyerek külün üzerine basmazlar (Üçer 1975: 151, Tanyu 1982: 484). Türkmenler de bu inanışa bağlı olarak açtıkları hamuru Fadime Ana'ya hürmeten küle dokundurur gibi yaparlar (Kalafat 2008: 106). Fadime Ana'nın meslek pîri olduğu, özellikle ebelerin piri olduğu inancına bağlı olarak Anadolu'da bazı yerlerde özellikle doğum esnasında kullanılan bir bitki Fatma Ana'nın adını taşımaktadır. Nevşehir'in Avanos ilçesine bağlı Özkonak köyünde “fadimeanaotu” olarak bilinen bir ot, doğum sancıları başlayan kadınların doğumunu kolaylaştırmak için içirilir (Taceman 1995: 208).

“*El benim elim değil, Fatma anamızın eli*” deyişindeki “el”, Sivas'ın bazı köylerinde kutsal sayılan ocak duvarlarına boya ile işaretlenmektedir. Bu işaretin uğur ve bereket getireceğine inanılır (Tanyu 1982: 488). Bu el işaretinin başparmağı Hz. Muhammet'i, işaret parmağı Hz. Ali'yi, orta parmağı Hz. Fatma'yı, yüzük parmağı Hz. Hasan'ı, küçük parmağı ise Hz. Hüseyin'i, yani “pençe-i âl-i abâ”yı sembolize eder (Üçer 1975: 148).

Fatma Ana'nın özellikle Anadolu kültüründe meslek pîri olduğu inancı, eski Türk inançları ile İslâm kültürünün bir sentez oluşturması ile açıklanabilir. İslâmî kültürün önemli kişilerinden biri olan ve hayatı ve kişiliği ile insanlara örnek olarak sunulan Hz. Fatma, zamanla tarihî kişiliğinden sıyrılarak eski Türk kültüründeki farklı varlıkların yerini almış, efsanevî bir kişilik kazanmıştır. Fatma Ana'nın bütün kadın meslek ve sanatlarının pîri olduğu inancı, eski Türk kültüründeki “Umay” inancı ile alakalıdır. Mitolojik Umay Ana'nın işlevlerini Azerbaycan ve Anadolu'da “Fatma Ana” motifi yerine getirir (Beydili 2005: 585). “Umay” yeni doğan çocukların ve annelerin koruyucu olarak algılanır (Xürremqızı, 2002, 63); aynı zamanda aile ocağının da koruyucusu olarak bilinir (Esin, 1978, 90; Türkmen, 1999, 179; Bayat, 2007, 50). Altay Türklerinde çocukların ve hayvan yavrularının hamisi olan bir ilahe-ruhtur (İnan, 1998, 398). Kırgızlar'da ise ayrıca Umay, bütün kadın sanatlarının pîri ve koruyucusu sayılır. Onun için terzi kadınlar, işe başlamadan önce “*Benim elim değil, Umay Ana'nın elidir*” derler (Beydili 2005: 584). Harezmi Özbekleri arasında söylenen bir deyiş “Fatma Ana” motifinin eski Türk inanışlarındaki “Umay Ana”nın yerini aldığı bir delili sayılır: “*Manın kolum emes, Bibi Batima, bibi Zuxra kolu, Umay ana Kambar ana kolu*” (Xürremqızı, 2002, 65).

İşte tarihî kimliğinden sıyrılarak Fatma Ana kimliğiyle eski Türk kültüründeki “Umay Ana” adıyla anılan çocuklar ile yeni doğum yapmış kadınların hami ruhu ve meslek pîrinin yerini alan Hz. Fatma, kültürümüzde yukarıda ifade edilen birtakım inanış ve uygulamaların yanı sıra halk edebiyatı ürünlerine de sirayet etmiştir. Hz. Fatma özellikle efsanelerde yine tarihî kimliğinin dışında efsanevî kimliğiyle yerini almıştır. Bu yazıda efsaneler içinde Fatma Ana'nın yeri, kültürel kodlar ve efsane motifleri ile birlikte değerlendirilecektir. Ayrıca Fatma Ana hakkında anlatılan efsaneler, International Society for Folk Narrative Research (Uluslararası Halk Anlatmaları Araştırma Derneği)'nin Budapeşte Kongresi'nde kabul ettiği tasnif (Sakaoğlu 2009: 29-30)¹ ile Pertev Naili Boratav'ın yapmış olduğu efsane tasnifine (Boratav 1969: 108-109)² göre ele alınacaktır.

¹ Bu tasnifte efsaneler, ana hatlarıyla 1. Dünyanın yaratılışı ve sonu ile ilgili efsaneler, 2. Tarihî efsaneler ve medeniyet tarihi ile ilgili efsaneler, 3. Tabiatüstü varlıklar ve kuvvetler/mitik efsaneler, 4. Dinî efsaneler/tanrı ve kahramanlarla ilgili efsaneler.

² Pertev Naili Boratav, efsaneleri 1. Yaratılış efsaneleri –Oluşum ve dönüşüm Efsaneleri, 2. Tarihlik efsaneler, 3. Olağanüstü kişiler, varlıklar ve güçler üzerine efsaneler, 4. Dinlik efsaneler, şeklinde gruplandırmıştır.

1. Fatma Ana'nın Efsaneler İçindeki Yeri

Efsane türü konusunda ilk bilimsel araştırmayı yapan Grimm Kardeşler, efsaneyi “gerçek veya hayalî muayyen şahıs, hadise veya yer hakkında anlatılan bir hikâye” (Sakaoğlu 1980: 4) olarak tanımlamışlardır. Bu tanımlamadan yola çıkan Saim Sakaoğlu, efsanelerin özelliklerini “şahıs, yer ve hâdiseler hakkında anlatılmaları”, “anlatılanların inandırıcılık vasfı olması”, “genellikle şahıs ve hadiselerde tabiatüstü vasıf olması”, “belirli bir şeklinin olmaması, kısa ve konuşma diline yer veren bir anlatıma sahip olması” şeklinde ifade etmiştir (Sakaoğlu 1980:6).

Efsane türü konusunda şimdiye kadar yapılan çalışmalar genellikle metin yayımı ve tip katalogları ile sınırlı kalmıştır. Günümüzde hala bu tür yayınlara ihtiyaç duyulmakla birlikte, artık efsane metinlerinin Türk kültür tarihi içindeki yerleri belirlenmeli, başka bir ifadeyle kültürel kodları çözümlenmeye çalışılmalıdır. Efsaneler, Türk kültürü hakkında eşsiz verilere sahiptirler. Bu açıdan efsanelerin kültürel kodlarını ortaya çıkarmak demek, efsaneler içinde yatan inanç ve değerler sistemini ortaya sermek demektir.

Efsanelerin halk kültüründe çok önemli bir yeri vardır. İnsanoğlu, “varlık” konusunda duyduğu merakı “efsaneler” aracılığıyla gidermeye çalışmıştır. Bu nedenle efsaneler, içeriğinde mutlaka bir “açıklama” olan anlatılardır. Efsaneler herhangi bir varlığı, nesneyi, yeri, hadiseyi vb. değişik yönleriyle açıklarlar. Örneğin halk arasında ayın yüzeyindeki çizgiler, keklik kuşunun ayağının rengi, kaplumbağanın sırtı, bir gölün var oluşu vb. durumlara çeşitli efsanelerle açıklama getirilir ve bu açıklamalara halk arasında inanılır. Bu nedenle efsaneleri kuru bir halk edebiyatı ürünü olarak görmek yanlış olur. Halk kültüründe yeri olan birtakım inanış ve uygulamalar ile efsaneleri birlikte değerlendirmek, bu inanış ve uygulamaların temellerini görmek açısından gereklidir. Halk yaşamında var olan inanış ve uygulamaların “neden inanıldığıнын” ve “neden uygulanıldığıнын” cevabı efsaneler ile verilebilir. Ancak günümüzde bu inanış ve uygulamaların çoğunun neden öyle olduğunu açıklayan efsaneler maalesef unutulmuş veya bilinmemektedir.

Hz. Fatma, Türklerin İslamiyet’i kabul edişi ile birlikte örnek şahsiyeti ile Türk kültürüne sirayet etmiş, eski Türk kültürü inanış ve uygulamaları ile bütünleşerek “Fatma (Fadime) Ana” kültü oluşturmuştur. Fatma Ana hakkında anlatılan efsaneler de bu kültürün bir parçasını oluşturmaktadır. Bu açıdan Fatma Ana’nın Türk efsaneleri içindeki yerini ortaya koymak, Hz. Fatma’nın Türk kültüründe yalnızca İslâmî bir şahsiyet olarak kalmadığını, Türk kültürünün inanış ve değerler sistemi ile bütünleştiğini göstermek açısından önemlidir.

Bu yazıda Fatma Ana konusunda anlatılan efsaneler, efsane içinde getirilen açıklamanın niteliğine göre tasnif edilerek değerlendirilmiştir. Bu efsaneler, Hz. Fatma’nın meslek piri olduğunu, insanların ve ağaçların bazı özelliklerini, kuymak yemeğinin el yakmamasını ve Alevîlerin eşik ve ocağa niyaz edişlerini açıklamaktadırlar.

1.1. Fatma Ana'nın Meslek Piri Olduğu İnanışını Açıklayan Efsaneler

İnanışlara göre Fatma Ana, bütün kadın mesleklerinin ve sanatlarının pîridir. Efsanelere göre bu meslekler arasında bakşılık, ocaklı olma ve ebelik ön plandadır.

Yeni Uygurlar arasında var olan “bakşılık risalesi”be göre, bakşılık sanatının pîri Hz. Fatma’dır ve bakşıları o himaye eder. Bununla ilgili olarak anlatılan bir efsaneye göre, Hz. Fatma bir ağacın gölgesinde otururken bir kuş gelip bu ağacın dalına konar; dal hemen kurur. Kuşun gölgesi Hz. Fatma’nın üstüne düşünce Hz. Fatma hastalanır. Hekimlerin ilaçları fayda vermeyince kırk eren gelerek bir tuğ dikerler, tuğun etrafında

dolaşırlar. Fatma iyileşir. Bu olaydan sonra bakışılık, Hazreti Fatma'dan bakışılara kalır (İnan 2000: 86). Bu inanışa bağlı olarak bakışılar, Hz. Fatma'yı kendileri için koruyucu ilan ederler (İnan 2000: 109). Doğu Türkistan'da bakışıların Hz. Fatma'yı kendilerine koruyucu ilan etmelerinde, Hz. Fatma'ya bu sanatın Cebrail tarafından öğretildiği inanışı da mevcuttur (İnan 1998: 466-467).

Hz. Fatma, aynı zamanda Doğu Türkistan'daki bakışıların Anadolu'daki bir versiyonu olan ocaklı kadınların pîridir. "Ocaklılar", halk arasında çeşitli hastalıkları gelenekten gelen bir takım tedavi yöntemleri ile tedavi eden hekimlerdir (Bk. Kumartaşlıoğlu 2012: 211-215). Örneğin İçel ve Silifke yörelerinde bu tarz hekimlik sanatının Hz. Fatma'ya ait olduğu söylenir (Tanyu 1982: 436).

Denizli'de Hz. Fatma'nın ocaklı kadınların pîri olduğuna dair açıklama getiren bir efsane anlatılmaktadır. Efsaneye göre, ocaklı olmak aslında Hz. Muhammet'ten beri süregelen bir iştir. Bir gün Hz. Muhammet ocağı yakar, ocağın başında ona "*Bu kül ile suyla, derdi olanları gez, gör, şifa dağıt*" diye nida gelir. Hz. Muhammet de bu ocağın külünü alır, hasta bir kişiye sürer, hasta iyileşir. Sonra bir gün Hz. Muhammet kızına, "*Fatma, benim işim çok oluyor, çok yoruluyorum, ben sana izin vereyim, bundan sonra hasta olanlara sen şifa dağıt!*" der. Kızı Fatma böylece el almış olur. O da şifa dağıtmaya başlar. Zamanla o da yorulunca Hz. Muhammet ona "*Komşunun oğlu Lokman'ı yanına al, o da seninle gezsün dolaşsın, sana yardımcı olsun!*" der. Böylece Lokman'a da izin verilir. İşte o günden bu güne bu ocaklılık devam edip gelir (Öngel 1997: 26). Bu efsane Hz. Fatma ile Lokman Hekim'i ocaklıların pîri olma konusunda birleştirmektedir. Efsaneye göre bugün ocaklı kadınların hastalık tedavileri esnasında "*Benim elim değil, Fatma Anamızın eli*" demelerinin nedeni, Fatma Ana'ya hastalıkları iyileştirmek için Hz. Muhammet aracılığıyla izin verilmesi ve onun ocaklıların pîri olmasıdır.

Hz. Fatma'nın bakışı ve ocaklı gibi adlarla anılan halk hekimlerinin pîri olmasının temelinde, eski Türk inanışlarındaki "Umay iyesi" inanışı yer almaktadır. İslâmiyet'le birlikte Umay, yerini Fatma Ana'ya bırakmıştır. Umay, eski Türk kültüründe çocukların ve yeni doğum yapmış kadınların koruyucusu olarak algılanmakla birlikte, "ocak iyesi" olarak da tasavvur edilmektedir. Umay'ın yerini Hz. Fatma'nın almasında hem ocak iyesinin hem de Umay'ın kadın görünümü olarak tasavvur ve tasviri etkili olmuştur (Bk. Kumartaşlıoğlu 2012: 119-123). Fakat Fatma Ana, doğrudan doğruya Umay ve ocak iyesini yerini değil, bu iyelerle temasa geçerek hastaları tedavi eden kamların yerini almıştır (Bk. Kumartaşlıoğlu 2012: 151-158).

Bu efsanelerde Türk kültürünün mitolojik inanışları arasında olan ocak iyesi ve Umay iyesi, yerini tarihî kimliğinden sıyrılarak efsanevî kimliğe bürünen Fatma Ana'ya bırakmıştır. Ancak "din" de bu efsanelerde önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu efsanelerde Hz. Fatma ile birlikte Hz. Muhammet, Cebrail ve Lokman'ın yeri efsanelerin dinî hüviyetini belirlemektedir. Bu açıdan bu tarz efsaneler, dinî efsaneler içerisinde değerlendirilebilir.

1.2. İnsanın Bazı Fizikî Özelliklerini Açıklayan Efsanelerde Fatma Ana

Afyonkarahisar'dan derlenen iki efsane, insanın yaratılışına dair bazı özelliklerin Hz. Fatma'nın Hz. Muhammet'ten isteği sonucu var olduğunu açıklamaktadır. Bu efsanelerden ilki, insanların gözlerinde var olduğuna inanılan "göz perdesi"nin neden var olduğunu açıklamaktadır. Bu efsaneye göre Fatma Ana'nın ebelik yaptığı zamanlarda insanların göz perdeleri yokmuş. Göz perdeleri olmadığından insanın geleceğine dair her şey görülebilmekteymiş. Bir çocuk doğarken ileride nasıl ölecekse ona dair bir emareyle doğarmış. Örneğin boğularak ölecekse boğazında bir iple doğarmış. Yangında ölecekse bununla ilgili bir belirti görülürmüş. Fadime Ana da ebelik

yaparken bu duruma dayanamaz, üzülmüş. Bunun için de Hz. Peygamber'e başvurarak, *"Ya Resulallah, insanların doğarken nasıl öleceklerini görmeye dayanamıyorum. Ne olurdu gözlerime perde inseydi de bunları görmeseydim"* demiş. O andan itibaren de insanların gözlerine perde inmiş (K1).

İkinci efsane, insanların hayvanlardan farklı olarak doğumdan **hemen** sonra ayağa kalkıp yürüyememesi özelliğine dairdir. İnsanların böyle bir vasfa sahip olmasında da Fatma Ana'nın isteği söz konusudur. Efsaneye göre eskiden insanlar doğum yaptıktan sonra, çocuklarını hayvanlar gibi yalayarak temizlermiş. Hayvanlar nasıl böyle yaptıklarında yavruları ayağa kalkıp yürümeye başlıyorsa, insanlar da doğduktan hemen sonra ayağa kalkıp yürüyorlarmış. Fadime Ana da doğum yapmış. Ama çocuğunu yalamaktan tiksinişmiş. Peygamber Efendimize başvurup, *"Ya Resulallah, doğan çocuğumu yalamaktan tiksiniyorum. Bu duruma bir çare olsaydı"* demiş. O andan itibaren insanlar doğan çocuklarını yalamamış. Bu yüzden de insanoğlu doğduktan hemen sonra yürümemiş. Yürümesi için belli bir zaman gerekmiş (K1).

İnsanın bazı fizikî özelliklerinin nedenine açıklık getiren bu efsaneler, "yaratılış efsaneleri" içinde "değişim" efsaneleri sınıfındadırlar. Çünkü bu efsanelerde "değişim" motifi hâkimdir. İnsan daha önceden göremediği şeyleri görürken gözlerine göz perdesi inmiş ve bunları göremez olmuş, hayvanlar gibi doğduktan hemen sonra ayağa kalkıp yürüyebilirken, geç yürür olmuştur; yani değişime uğramıştır. Efsanelere göre insanın bu değişimlere uğramasında, Hz. Fatma'nın üzülmüş ve tiksinti duyması neticesinde Hz. Muhammet'e başvurarak bu değişimleri istemesi rol oynamıştır. Bu efsaneler, Hz. Fatma'nın Tük halkının zihninde ne derece önemli bir şahsiyet olduğunu da göstermektedir.

1.3. Ağaçların Bazı Özelliklerine Açıklama Getiren Efsanelerde Fatma Ana

Bu efsaneler iğde ağacının neden eğik olduğunu, selvi ağacının yapraklarının neden damladığını ve kavak ağacının yapraklarının neden titrediğini Fatma Ana'nın acısına dayandırarak açıklamaktadır.

Balıkesir'de anlatılan bir efsane, iğde ağacının neden eğri olduğuna açıklama getirmektedir. Bu efsaneye göre, Fatma Ananın üstüne bir kuma gelecekmiş. Bu duruma babası *"Katlanamazsın"* demiş, Fatma Ana da *"Katlanırım baba"* demiş. Üstüne kuma gelirken Fatma Ana eliyle ateşi karıştırıyormuş. Babası *"Fatma elin yanıyor"* demiş. Fatma Ana da *"Elim değil, ciğerimin bağı yanıyor"* demiş. İğde dalına yaslanmış. İşte o zamandan beri iğde ağacı yamuktur (Olgunsoy 2007: 32). Bu efsanenin bir benzeri Hz. İbrahim'in ateşte yakılması olayına bağlı olarak anlatılmaktadır. Efsaneye göre iğde ağacı Nemrut'un hazırladığı ateşe odun olmak için gönüllü olduğundan eğik olmuştur (Bk. Sakaoğlu: 1976: 205-206). İğde ağacının eğik olması, böyle farklı efsanelerle izah edilmiştir. Bu durum, R. Rosiere'nin efsanelerin teşekkülü konusunda ileri sürdüğü kaidelerin üçüyle de yorumlanabilir: Menşelerle ilgili kaide, birinin yerine diğerinin geçmesi kaidesi, adapte olabilme kaidesi (Sakaoğlu 1980: 7).

Kavak ağacının neden titrediği, Erzincan'da anlatılan bir efsane ile izah edilmektedir. Bu efsaneye göre, Hz. Fatma'nın üzerine kuma geldiği zaman Hz. Fatma kavak ağacına dayanarak öfkesinden titremiş. Bunun için hiç rüzgâr olmasa bile kavak ağaçlarının yaprakları sallanmış. Bu titremenin hiç rüzgâr olmasa bile kavak ağaçlarının yaprakları sallanır. Bu titremenin Hz. Fatma'nın titremesinden kaldığına inanılır (Kara 2004: 92). Buna benzer bir efsane Denizli'de anlatılmaktadır. Bu efsaneye göre, Fatma Ana'nın başından bir acı geçmiş. Oturmuş sırtını kavağa dayamış, ağlamış. Kavak da hengameli hangameli sallanmış. Kavağın sallanması Fatma Anamızın hoşuna gitmemiş. *"Ben burada üzüntümden gark oluyorum, sense*

orada keyfinden eteklerin zil çalıyor. İnşallah, dünya var olduğu sürece inlemen, sallanman eksik olmasın” demiş. (Osan, 2006: 70). Ancak bu efsanede Fatma Ana'nın neden ağladığı belirsizdir. Bu efsaneden önceki iki efsane, bu anlatım eksikliğini tamamlayıcı niteliktedir. Fatma Ana'nın üzerine kuma gelmesinden dolayı ağaca yaslanmış olmalıdır. Bu efsanede kavak ağacının neden titrediği, Fatma'nın kavak ağacına bedduası ile açıklanmaktadır.

Rize'de Dört Yol ve Camıdağı köyü arasındaki bir köprünün yanında eskiden mevcut bir selvi ağacı hakkında anlatılan bir efsane de Fatma Ana üzerinedir. Bu selvi ağacının yaz kış damladığı söylenmektedir. Bunun nedeni Fatma Ana'ya bağlanmaktadır. Buna göre Fatma Ana bir gün bu ağacın dibinde oturmuş ve sonra ağlayarak bu ağaca yaslanmış. Ağaç da üzüntüsünden yapraklarından gözyaşı gibi damlalar düşürmeye başlamış (Elektronik Kaynak 3). Bu efsanedeki belirsiz olan Fatma Ana'nın neden ağladığı da, anlatıcıya bağlı bir eksiklik; bu eksiklik de bundan önceki efsanelere dayanarak Fatma Ana'nın üzerine kuma gelmesinden dolayı ağlaması olmalıdır.

Bu efsaneler, ağaçların yaratılışlarına dair bazı özellikleri açıkladıkları için “yaratılış efsaneleri” içerisinde değerlendirilmelidirler. Bu efsanelerdeki ortak motif “şekil değiştirme motifi”dir. Kavak ağacı eskiden titremezken, ığde ağacı eskiden yamuk değilken, Rize'de bulunan selvi ağacı eskiden damlamazken bir olay neticesinde değişmişler, kavak ağacı sallanmaya başlamış, ığde ağacı yamuk olmuş, Rize'deki selvi ise damlamaya başlamıştır. Bu olay, Hz. Fatma'nın üzerine kuma geldiğinde bu ağaçlara yaslanarak ağlamasıdır. Bu efsanelerde ağaçlar tıpkı bir insan gibi bu olaya tepki vermişler, Fatma Ana gibi üzülüp ağlayarak onun üzüntüsüne ortak olmuşlardır. Fakat kavak ağacına dair efsanede farklı bir durum söz konusudur; Fatma Ana, üzüntüsünden etkilenmeyen kavak ağacına beddua etmiş ve bu beddua neticesinde kavak ağacı şekil değiştirmiştir.

Efsanelerde Fatma Ana'nın acısının nedeni, üzerine kuma gelmesi olarak gösterilmekle birlikte, bu durum tarihî gerçeklikle uyuşmamaktadır. Çünkü Hz. Ali'nin Hz. Fatma ölene dek başka bir kadınla evlenmediği bilinmektedir (Elektronik Kaynak 2). Efsanelerde tarihî gerçeklikle çelişen bu durum, Fatma Ana'nın efsanevî bir kişilik olduğunu kanıtlamaktadır.

1.4. Kuymak'ın Neden Yakmadığını Açıklayan Efsanede Fatma Ana

Kuymak, Samsun'dan Artvin'e uzanan yörelerde ve Sivas, Tokat, Erzurum illerinde popüler olan bir yemektir. Mısır unu, tereyağı ve tuzlu çökelekle yapılan bir mısır lapasıdır (Elektronik Kaynak 1). Kuymak el yakar, ama her nedense halk arasında kuymağın el yakmadığına dair bir efsane anlatılır. Bayburt'tan derlenen bir efsane kuymağın neden el yakmadığını açıklamaktadır. Efsane şöyledir: Bir gün Hz. Fatma evinde öğle yemeği olarak kuymak yaparken eşi Hz. Ali'nin kendisinin üzerine kuma getireceğini duymuş. Bu duruma çok şaşırıldığı için eli ile kuymağı karıştırmaya başlamış. Bunu gören Peygamber efendimiz “*Ya Fatma elin yanacak, niçin elinle karıştırıyorsun?*” demiş. Kızı Fatma ise “*Benim elim değil, yüreğim yanıyor babacığım*” demiş. O günden bugüne kuymak el yakmaz (Rayman 2001: 74).

Bu efsane de ağaçların değişimi konusunda anlatılan efsanelerde olduğu gibi Fatma Ana'nın üstüne kuma gelmesinden duyduğu üzüntüye bağlı olarak anlatılmış, kuymağın el yakmadığı düşüncesi, Hz. Fatma'nın acısına bağlı olarak açıklanmıştır. Fatma Ana, üstüne kuma gelmesinden dolayı büyük üzüntü duymuş, bu üzüntüsü ile ocaktaki sıcaklığı hissetmemiştir. Efsane, Fatma Ana'nın elini yakmayan kuymağın, bundan sonra kimsenin elini yakmayacağı inancını doğurmuştur.

1.5. Alevî-Bektaşîlerin Eşiğe Neden Saygıyla Eğildiklerini Açıklayan Efsanede Fatma Ana

Bu yazıda şimdiye kadar ele alınan efsanelerin oluşumunda halk arasındaki bazı varlık ve nesnelere hakkındaki inanışlar etkili olmuştur. Bu başlıkta ele alınacak olan efsane ise Alevî-Bektaşîler arasında yaygın olan inanışlarla birlikte geleneksel uygulamalara bağlı olarak anlatılmaktadır. Bu inanış ve uygulamalar “ocak” ve “eşik” etrafında şekillenmektedir. “Ocak ve eşik” üzerine Türk kültürünün genelinde mevcut bazı inanış ve uygulamaların bir kısmı, bugün Alevî-Bektaşîler arasında hala canlı bir şekilde yaşamaktadır. Eşiğe ve ocağa basmama, ocağa su dökmeme, eşik ve ocağı her zaman temiz tutma, eşiğe ve ocağa saygıyla eğilerek niyaz etme, saç takdim etme bu inanış ve uygulamalardan bazılarıdır (Bk. Kumartaşlıoğlu 2012: 396-435). Bu inanış ve uygulamaların temelinde bu varlıkların bir hâkim ruha/iyeye sahip oldukları inanışı yatmaktadır (Kumartaşlıoğlu 2012: 106-108).

Bir Alevî-Bektaşî köyü olan Afyonkarahisar/Sandıklı'ya bağlı Selçik köyünde, ateş ve ocak etrafında şekillen bu inanış ve uygulamaların sebebinin izah eden bir efsane Fatma Ana'ya dayandırılarak anlatılmaktadır. Bu efsaneye göre Hz. Fatma, ikiz bebeklere hamile olduğu bir zamanda kendisini çok zorladığı için düşük yapmıştır. Hz. Fatma'nın düşen çocuklarının biri eşiğe, diğeri ise ocağa gömülmüştür. Bu çocukların isimleri gömüldükleri ocak ve eşiğe isim olmuştur. Selçik köyünde ocak “medet”, eşik ise “mürvet” olarak adlandırılır (K4). Bu efsanede Fatma Ana, eski Türk kültüründe çok önemli bir yeri olan “eşik” ve “ocak” iyelerinin yerini alarak, mitik varlıkları kendi şahsiyetinde eritmiş, bu anlatı ise mitik bir anlatıdan tarihî ve dinî bir hüviyete bürünmüştür. Anlatı ister mitik, ister tarihî veya dinî bir hüviyette olsun, “ateş” ve “eşik” etrafındaki inanışlar aynen devam etmektedir: Alevî inancında eşiğe basılmaz, ocağa su dökülmez, ocak pis tutulmaz vb.

Fatma Ana hakkında anlatılan efsaneler, Saim Sakaoğlu'nun R. Rosiere'den aktardığı efsanelerin oluşumu konusunda ortaya atılan “birinin yerine diğerrinin geçmesi kaidesi” ya da “adapte olabilme kaidesi” (Sakaoğlu 1980: 7, Sakaoğlu 2009: 21-22) ile açıklanabilir. “Birinin yerine diğerrinin geçmesi kaidesi”, “Bir kahramanın hatırası zayıfladıkça onun şerefine yaratılmış olan efsane bu kahramanı terk eder ve daha meşhur birine mal olur”; “Adapte olabilme kaidesi” ise, “Çevre değiştiren her efsane yeni çevrenin sosyal ve etnografik şartlarına kendisini adapte eder” biçiminde açıklanmıştır (Sakaoğlu 1980: 7, Sakaoğlu 2009: 21-22). Fatma Ana da Türk edebiyatının önemli bir parçası olan efsanelere İslâm kültürünün etkisi ve Fatma Ana'nın bu kültür içindeki ağırlığı ile sirayet etmiş ve bu efsanelerle bütünleşmiştir.

Sonuç

Hız. Muhammet'in kızı ve Hız. Ali'nin eşi olan Hız. Fatma, hem Hız. Muhammet'in soyunu devam ettirmesi hem de örnek kişiliği açısından İslâm tarihinin önemli simalarından biridir. Onun İslâm kültüründeki önemli yeri, zamanla tarihî kimliği ile birlikte efsanevî bir kimlik kazanmasına neden olmuştur. Hız. Fatma Türk kültüründe de “Fatma Ana” ismiyle bir kült oluşturmuş ve etrafında pek çok inanış ve uygulama meydana getirmiştir. Fatma Ana hakkında pek çok efsane de anlatılmaktadır.

Fatma Ana hakkında anlatılan ya da başka bir ifadeyle içeriğinde Fatma Ana olan efsanelerin tamamı Türk kültüründe bir inanışa ve uygulamaya bağlı olarak anlatılmakta, bu inanış ve uygulamaların neden var olduğunu açıklamakta ve izah etmektedir. Bu efsaneler, Fatma Ana'nın neden meslek pîri olduğunu, insanın bir takım fizikî özelliklerinin (insanların gözlerinde perde olması, doğduktan sonra geç ayağa kalkıp yürümeleri) neden öyle olduğunu, bazı ağaçların bazı özelliklerinin neden öyle

olduğunu, kuymak yemeğinin neden el yakmadığını, Tahtacıların eşiğe neden saygıyla eğildiklerini açıklamaktadır.

Fatma Ana efsanelerinin çoğu, “yaratılış efsaneleri” içerisinde yer alan “değişim-dönüşüm efsaneleri”nden “değişim efsaneleri” içerisinde değerlendirilir. Bu efsaneler içindeki “değişim motifi”, Fatma Ana’yla ilişkilendirilir. İnsanların değişimi, Fatma Ana’nın ebeliği veya doğumu, ağaçların değişimi ise Fatma Ana’nın acısı ile açıklanır. Bunun dışında halk kültüründeki bazı inanış ve uygulamaları açıklayan bazı efsaneler Fatma Ana’nın efsanevi hayatına dayandırılır: Fatma Ana’nın hekimlik yapıp hastaları tedavi etmesi, ikiz evladını doğumdan sonra hemen kaybetmesi, geyiklerden süt sağması vb.

Fatma Ana hakkında anlatılan efsanelerin tamamı etiyolojik (açıklayıcı) nitelikte efsanelerdir. Ama yanı zamanda Fatma Ana’nın İslam dini için önemli bir şahsiyet oluşu, bu efsanelerin dinî efsaneler olarak da değerlendirilebileceğini göstermektedir.

Hz. Fatma’nın Türk kültüründe birtakım inanış ve uygulamaları açıklayıcı nitelikte efsanelere konu oluşu, onun “Hz. Fatma” olarak tarihî kişiliğinin dışında “Fatma Ana” adıyla efsanevi bir kimlik oluşturduğunun delilidir.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

BAYAT, Fuzuli, (2007), *Türk Mitolojik Sistemi (Kutsal Dişi-Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler-İyeler ve Demonoloji)*, C. 2, İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.

BEYDİLİ, Celal, (2005), *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, (Çeviren: Eren Ercan), Ankara: Yurt Kitap-Yayın.

BORATAV, Pertev Naili, (1969), *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

ESİN, Emel, (1978), *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cilt I/b'den Ayrı Basım)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

XÜRREMQIZI, Afaq, (2002), *Azərbaycan Mərasim Folkloru (Türk ve Dünya Halkları Folkloru ile Tarixi-Mükayiseli, Araştırma)*, Bakı: “Seda” Neşriyatı.

İNAN, Abdülkadir, (1998), *Makaleler ve İncelemeler*, I. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İNAN, Abdülkadir, (2000), *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KALAFAT, Yaşar, (2007), *Balkanlar’dan Uluğ Türkistan’a Türk Halk İnançları I*, Ankara: Berikan Yayınevi.

KALAFAT, Yaşar, (2008), *Türk Kültürlü Halklarda Türk Halk İnançları Pir-i Türkistan Ahmet Yesevi Sultan*, Ankara: Berikan Yayınevi.

KARA, Ruhi, (1994), *Erzincan Efsaneleri Üzerine Bir Araştırma*, Ankara: Erzincan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı Yayınları.

KUMARTAŞLIOĞLU, Satı, (2012), *Türk Kültüründe Ateş ve Ocak Kültü*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, Balıkesir.

OLGUNSOY, Berna, (2007), *Balıkesir Yöresinden Derlenmiş Bitki ve Hayvanlarla İlgili İnanış ve Uygulamalar Üzerine Bir Araştırma*, T.C. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir.

OSAN, Mustafa, (2006), *Kuzeydoğu Denizli Yöresinde Anlatılan Efsaneler*, T.C. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Halkbilimi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Denizli.

ÖNGEL, Gülnur, (1997), *Denizli Halk Hekimliğinde Ocaklar*, T.C. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Denizli.

ÖZTÜRK, Emine, (2010), "Hz. Fatma Kültü", *Toplum Bilimleri*, 4 (8): 127-144.

RAYMAN, Hayrettin, (2001), *Bayburt Efsaneleri*, Bayburt: Bayburt Belediyesi Kültür Yayınları.

SAKAOĞLU, Saim (1976). *101 Anadolu Efsanesi*, İstanbul: Damla Yayınevi.

SAKAOĞLU, Saim, (1980), *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.

Sakaoğlu, Saim, (2009), *Efsane Araştırmaları*, Konya: Kömen Yayınevi.

TACEMAN, Ahmet, (1995), *Türk Fin-Ugor, Moğol-Mançu Toplulukları İnanışları Zemininde Bulgaristan Türkleri İnanışları veya Türk Kimliği*, Ankara: Üçbilek Matbaası.

TANYU, Hikmet, (1982), "Fatma Anamız (Fadime Anamız) ve El ile İlgili İnançlar Üzerine Kısa Bir Araştırma", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri IV. Cilt Gelenek-Görenek ve İnançlar*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 479-495.

TÜRKMEN, Fikret, (1999), "Eski Türklerin İnançlarında Tabiat Kültü", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 3: 175-181.

ÜÇER, Müjgan, (1975), "Anadolu Folklorunda 'Fadime Ana'", *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı 1975*, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 147-156.

ÜÇER, Müjgan, (1981), "Türk Folklorunda 'Fadime Ana' (II)", *Türk Folkloru Araştırmaları 1981/1*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 113-120.

Sözlü Kaynaklar

(K1) Mukadder İleri, 1961, ilköğretim, Afyonkarahisar/Anıtkaya.

(K3) Fatma Keser, 1959, ilköğretim, Balıkesir/Edremit/Arıtaşı.

(K2) Elif Kar, 1977, ilköğretim, Balıkesir/Edremit/Tahtakuşlar.

(K4) Ali Özdemir, 1948, ilköğretim, Afyonkarahisar/Sandıklı/Selçik.

Elektronik kaynaklar

Elektronik Kaynak 1: <http://tr.wikipedia.org/wiki/Kuymak> (Erişim Tarihi: 17.9.2014)

Elektronik Kaynak 2:
<http://www.besiktasmuftulugu.gov.tr/Hz.Ali+ile+Hz.Fatma'nın+Evliliği>

AKBAŞ, Abdurrahman (2005). "Hz. Ali İle Hz. Fatma'nın Evliliği", Diyanet Aylık Dergisi (Erişim Tarihi: 01.01.2015).

Elektronik Kaynak 3:

<http://www.facebook.com/media/set/?set=a.441257812599911.100897.143020365756992&type=3>

KÖSE, Tarkan (2012). Bir Çok Köyün Tarihi İpek Yolu Köprüsü (Erişim Tarihi: 20.11.2012)